

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗ XX ВЕК
(Една проблемна карта)

Валери Стефанов
Софийски университет *Св. Климент Охридски*

RESUMEN

Se presenta una vista general de la Literatura Búlgara del s. XX. Su historia se estudia enfocada dentro de tres campos conceptuales básicos: la Nación, la Sociedad y la Persona. Delimitar estos campos siempre conlleva cierta dosis de convencionalismo, pero aún así nos ayuda a describir algunas diferencias significativas en la comprensión del mundo y en su representación en la Literatura Búlgara. La distinción entre la Comunidad y la Sociedad se hace según el sociólogo alemán Ferdinand Tonnies. Se examinan las políticas concretas de la institución literaria en los distintos períodos. Se presta una atención especial al destino de la literatura durante el periodo del totalitarismo y del posttotalitarismo. Se examinan fenómenos como el autor, la obra, el lector, la doctrina lingüística, la misión de la literatura, el uso del tiempo y del espacio. Se nombran los autores más representativos para cada período.

PALABRAS CLAVE: Literatura Búlgara, sociedad, nación, persona, institución literaria, trabajo literario, tiempo, espacio

SUMMARY

Bulgarian literature in 20th century is viewed through three main fields of consideration: the community (the nation), society and personality. In the division of these fields there is a certain amount of conventionality, but they give us the possibility to describe the substantial differences in rethinking of the world. In distinction of the terms community and society the classical thesis of German sociologist Ferdinand Toenies are used. Concrete politics in the literary institution during different periods are examined. Special attention is kept on the fate of literature during the totalitarian and posttotalitarian period. The notion of the writer, the literary work, the reader and the mission of the literature are revolved, as well as actual linguistic doctrines. The main principles of representation of time and space are viewed. The dominating values, which direct in the whole vision of the world, are distinguished. Concrete writers, who represent one or another trend, are pointed out.

KEY WORDS: Bulgarian literature, society, nation, personality, literary institution, literary work, time space

Ще представим българската литературна история на двадесети век през три основни полета на осмисляне: **общността/нацията/обществото, личността**. В разделянето на тези полета има известна доза условност, но те ни помагат да опишем съществени разлики в осмислянето и представянето на света. Нека уточним преди всичко каква е разликата между общността и обществото.

Немският социолог Фердинанд Тьонис приема, че определящ принцип при разграничаването е типът връзка между членовете. Според него общността означава съвместност, интимност, близост, продължителност. Има общност на кръвта, на мястото и

на духа. Общността се крепи на езика, обичая, вярата. Тя е “жив организъм”, в който основна роля играят паметта, навикът, авторитетът. Авторитетът – това е достойнство на възрастта и мъдростта на духа. Свещените места и почитаните божества са онези “сили”, които поддържат единството на общността. Тя може да се определи като дом, невидима местност, митичен град.

Обществото според Тьонис е “механично образуване” където хората са същностно разделени. Там властват отчуждението, публичността, преходността, привидността. “В обществото се влиза като в чужда страна” – казва немският социолог. Напрежението характеризира отношенията между хората, те не общуват, а търгуват помежду си и това ги обрича на самота. Мярта за тези отношения стават все по-абстрактни неща - конкретният труд се осмисля чрез стоката, работното време, цените, парите. На обществото му липсва съпричастие, в него има една конвенционална, фалшива общителност - любезна размяна на думи и услуги. Нека сега да проследим последователно как българската литература е градила своето отношение към общността, към обществото и към личността.

Общността.

Тя е осмислена като *основна ценност*, ключов интегриращ фактор. Главна задача на литературата е да утвърди връзките между хората според определени етнически критерии и според значимостта на културната традиция. Общността е представяна телеологично – като имаща свой път и устремена към някаква своя върховна цел. Драмата на общността се разиграва в хода на историческия и обществения живот, по пътя към целта. Общността е водена от върховната сила на колективния разум и от заветите на бащите-патриарси. Важно място има и пантеонът на героите.

Ключови понятия в този случай са: родина, народ, земя, кръв, вечност, старина, памет, език, творец, дух на народа.

Каква е конкретната **политика в литературната институция?**

Творецът е осмислян като глас на вечността, на народа, на истината. Той е пазител, който охранява изконните ценности на общността.

Творбата е възприемана като израз на най-дълбоките стремления на колектива. Тя е истинско обобщение на народния живот. Затова и “патриархът” на българската литература Иван Вазов казва, че песните му са жив отклик на “духа народни”.

Читателят винаги е приобщен към истини, които изхождат от авторитета на колективния опит. Тук няма елитарно разделяне на публиката – право на достъп до посланията имат всички, за които общността е ценност.

Езиковата доктрина при подобно осмисляне има в основата си яснотата. Езикът е инструмент на надличния дълг.

Мисията на литературата се определя от един висш морален залог. Общността е приют за разкъсания от опасните времена индивид. Така литературата се превръща в истинска национална педагогика, която препоръчва да се намери синхрон между личните стремежи на всеки човек и каузата на общността.

Какви са основните **принципи на репрезентация?**

Употреба на времето. Акцентът е върху миналото и историята. Старината за тези писатели е синоним на героика, саможертва, съкровищни ценности. Миналото е главният фактор, който ни свързва и ни изправя пред ценността.

Употреба на пространството. За този тип литература пространството е възможност да се препотвърди идентичността на общността. Затова то обикновено е разделено на “свое” и “чуждо”. Планините, горите, реките са етнически маркирани, те са “земен рай” защото са български. Балканът, например е високо символично пространство, което има свързващи функции.

Антагонисти на ценността. Ценностите при този подход са ясни, уточнени, но те са винаги заплашени. Основни антагонисти са чужденците. Те могат да бъдат външни – за българската литература това са най-често балканските съседи – турци, гърци,

сърби и вероломните “велики сили” – Англия, Австро-Унгария, Франция. Вътрешните врагове са родоотстъпниците, онези, които не са ангажирани истински към каузата на общността.

Възможности/невъзможности на общуването. Истинското общуване и разбирателство са възможни най-вече в лоното на общността. Трябва да се прояви воля, за да се постигне интегриране на хората в общия свят – защото те забравят за братския живот.

Теза за реалността. Истинската реалност е проявление на общностния живот. Оттук и основната задача - да бъде уловена тайнствената природа на националния дух и живот.

Тази литература се характеризира с устойчиви сюжетни модели, с каузалност на композирането, с яснота на заявените в конфликта позиции. Героят стои вдъхновен или нравствено разтревожен в ценността на родното, на възвисения или застрашен идеал.

Основни автори, които можем да свържем с тази традиция са: Иван Вазов, Кирил Христов, Михалаки Георгиев, Тодор Влайков и други.

Обществото.

Като *основна ценност* е прието едно ново справедливо общество. Оттук и развитие на идеята за лошия и “остарял” свят, който трябва да бъде изцяло унищожен или реформиран. Реформирането има две основни посоки – социална и морална. Социалната посока се свързва с подобряване на условията за съществуване и често надеждите се възлагат на революционната промяна. Съществуващата обществена рамка се нуждае от кардинално структурно преобразуване. Моралната посока залага на промяната на отделния човек като градивен елемент на обществото. Според нейната логика когато човекът се промени към добро, ще се промени и светът. Борбата се води в името на принципите на справедливостта и от идеята за отнетите изконни права и достойнство на индивида.

Ключови понятия са: труд, разделение, добро, зло, несправедливост, милосърдие, жестокост, бедност, богатство, исторически момент. Водеща е връзката история-морал.

Каква е конкретната политика в литературната институция?

Творецът е осмислен като глас на историята, на истината, на справедливостта и моралния ангажимент.

Творбата доста често е видяна като пряк израз на актуалните задачи. Тя трябва да отговори на “повелята на времето” и да бъде морална санкция над силите на социалното зло.

Читателят трябва да бъде съпричастен, споделящ ценността.

Езикова доктрина – задачата е ясно и убедително да се представят идеологическите и етическите тезиси. Яснота, реторическа приповдигнатост.

Мисия на литературата. Литературата е активен фактор в живота, тя участва в изграждането на социалната реалност. Нейната задача е да разобличава, да утвърждава идеи.

Какви са основните принципи на репрезентация?

Употреба на времето: Идеологическо маркиране и оценностяване на времето. Основен похват е разиграният сблъсък между миналото, настоящето и бъдещето.

Употреба на пространството: Основна характеристика е неговата идеологическа и социално-психологическа раздвоеност. Селото се противопоставя на града. Природата като идеологическа ценност – тя е синхронизирана с внушенията за страданието.

Антагонисти на ценността. Срещу идеите за свободата и справедливостта стоят различни субекти и фактори – държавата, богатите класи, несправедливия социален ред, лошото минало, предразсъдъците. Създават се катастрофични внушения – светът всеки момент ще бъде разрушен. Другата насока е по-сантиментална, “еволюционна”, оплакваща, призоваваща за морал и чест. Срещу “антагонистите” се препоръчват саможертвени модели на поведение и героични жестове.

Възможности/невъзможности на общуването. Разбирателството почти не е възможно. Налице е кризис на общуването и разбирането в света. Обществените групи са смислово закрити едни за други и не могат да се проумеят. Страданието е невидимо за насилниците. Водеща роля е отредена на гласовете на молбата и бунта. Обновяването на човешките връзки се мисли чрез понятието за някакво ново (“класово”) братство, което ще преодолее отчуждеността.

Теза за реалността. Това е несправедливата социална действителност, която трябва да бъде реформирана. Реалността е прозрачна, ясна – нужно е съпричастие на погледа, решителност на действията.

Основни автори, които можем да свържем с тази традиция са: Иван Вазов, Тодор Влайков, Елин Пелин, Христо Смирненски, Никола Вапцаров, Гео Милев и други.

Личността.

Като *основна ценност* е приета отделната личност. Тя е разбрана като уникален субект, който е способен да гради свои светове и да живее в тях. Индивидуализмът, както неведнъж е подчертавано, се основава на идеите за единичност, автономност, уникалност, спонтанност. Личността може да бъде силна – героичен ницшеански тип, презиращ и престъпващ всички норми. Но тя може да се свързва и със слабостта – душата да бъде смирена, тъгуваща, пленница на един безсмислен свят. Драмата на личността обикновено се разиграва в специални позиции – места на отхвърлянето, усамотението, размисъла, тъгата и пр. Поддържат се и особени режими на психическите преживявания – мъдро примирение, меланхолия, съзерцание, презрение, лудост. Важният “посредник” в отношенията със света е интуицията.

Ключови понятия в това схващане са: душа, страдание, блян, вечност, тревога, сублимност, метафизична родина.

Каква е конкретната **политика в литературната институция?**

Творецът е осмислен като глас на вечността, на душата, на мистичните дълбочини на “аза”. Той е тип избраник, духовен водач.

Творбата е възприемана като тайна, загадка, мост към невидимото.

Читателят е приобщен към истини, които изхождат от авторитета на субективния опит. Тук вече е налице определен режим на достъп – само духовно подготвените могат да общуват с тази литература. Така се осъществява разделянето на литературата на “висока” - елитарна и “ниска” - популярна, масова.

Езиковата доктрина има в основата си принципът на индивидуалността. Езикът е субективен, символичен, езотеричен, той се противопоставя на “гълпата”.

Мисията на литературата се определя като навлизане в богатствата на индивидуалистичния “аз”, които всъщност са ключът към тайните на света.

Какви са основните **принципи на репрезентация**?

Употреба на времето. Акцентът е поставен върху мига и вечността. Истината за човека може да бъде схваната в максимално концентрираните мигове на душевно напрежение и духовно съсредоточаване. Тази истина има отношение и към вечността доколкото е универсална, прекосяваща времена и земи. Важен за индивидуалистичната поетика е и опитът на нощта – като специфичното време на тайните, тревогите, страховете.

Употреба на пространството. За този подход е изключително важно да се изградят специфични пространства на самотата. Именно в странните и маргинални пространства субективността е в привилегирована позиция. Градското пространство е предпочитано за тези цели. То може да бъде отхвърляно – като празен шум, безсмислено суетене и пр. Но то е и предизвикателно – въвежда се със значенията на мрежа, лабиринт, изгубване. Градът е “любимото” място на изолираният

субект, на самотника. Природата тук означава възможност за вглъбяване, тя е мистично място на загадките.

Антагонисти на ценността. Ценностите са по принцип разколебани. Сблъсъкът е с безсмислената реалност на всекидневието-пазар. Животът без идеал е обявен за безсмислица. Бягството е видяно като специфична техника за решаване на проблема с празнотата на света. Самата литература става убежище, форма на критично оттегляне от определени принципи и черти на действителността.

Възможности/невъзможности на общуването. Общуването като конкретност на връзките е почти невъзможно. Следствието е самота, себезатваряне, безмълвие. Като компенсация се утвърждава общуването с някакъв абстрактен ценностен хоризонт – блян, идеал, вечност. В този контекст се вмества и мотивът за боготърсачество.

Теза за реалността. Истинската реалност е човешката душа. Задачата е да бъде уловена тайната душевна реалност на личността. В изтощената всекидневна реалност човекът преживява единствено собствената си смислова и емоционална непълноценност. Сънят и мечтата стават основен израз на разрива между действителността “в мен” и действителността “вън от мен”.

Тази литература се характеризира с отслабване на логическите връзки, с приплъзване и смесване на позициите. Ясните и логични карти на поведението са по-скоро отхвърлени. Конфликтите са вътрешни, психологически и често пъти неразрешими.

Основни автори, които можем да свържем с тази традиция са: Пенчо Славейков, Пейо Яворов, д-р Кръстьо Кръстев, Петко Тодоров, Димо Кьорчев, Теодор Траянов, Димчо Дебелянов, Николай Лилиев, Чавдар Мутафов и други.

Българската литература и тоталитарната култура.

Описаните дотук модели са актуални до края на втората световна война. Тоталитарната култура, която дава облик на българския живот в продължение на почти половин век, използва и пренаписва понятията за общност/нация, общество, личност.

Като *основна ценност* е утвърдено утопичното общество на справедливостта и изобилието. Героичният път към него също е част от тази ценност. Човешката индивидуалност е нищо в сравнение с величието на обществото устремено към бъдещето и с титаничната фигура на партийния вожд.

Ключови понятия: това са идеологически преосмислените възгледи за народ, индивид, партия, справедливост, несправедливост, бедност, богатство, колектив, солидарност, интернационализъм. Дълги години литературната критика е сведена до формата на идеологически контрол.

Каква е конкретната **политика в литературната институция?**

Творецът е предписан като функция на системата, на идеологическата конюнктура. Творческата свобода е изравнена с преданото служене или съобразяване с партийната доктрина. Създават се държавни творчески обединения, контролирани от властта. Налице са обаче и алтернативни творчески поведения – мълчание, отказ да се следва начертаното, алегорична критика, боравене с иронията, пародията и пр.

Творбата е разглеждана като пряко зависима от господстващата идеологическа интерпретация на света. Методът наречен “социалистическия реализъм” е отправна точка при оценяването на творбите.

Читателят се разглежда като приобщен към истини, които изхождат от авторитета на идеологическата доктрина. Налице е препоръчителен режим на достъп – читателят трябва да изяви готовност да се приобщи към ценността. Литературната комуникация е обременена от извънлитературни, идеологически

съображения. Откриват се големи шансове за алегоричното четене.

Езикова доктрина. Езикът е идеологически маркиран. Потиска се многозначността за сметка на яснотата. Неясното, тъмното, многозначното са идеологически подозрителни и се санкционират. Осъществява се идеологическа дресировка на езика – ако се позовем на Ролан Барт. На всяка алтернативна реч се отказва публичност.

Мисия на литературата – предписано ѝ е да съдейства за преобразяване на света в указаната идеологическа посока. Но тя все пак успява да създаде алтернативни и проблемно богати версии на реалността.

Какви са основните **принципи на репрезентация?**

Употреба на времето: Работи се с ясни идеологически класификации спрямо миналото, настоящето и бъдещето. Миналото е мрачно време, в което има отделни “светли примери”, настоящето е преходно, целта е “светлото” бъдеще. Героят на тази литература често се бори с времето, за да го “победи” и да заживее в света на утопията.

Пространствени артикулации. Пространството също е идеологически маркирано – то е свое и чуждо. Стремехът е да се достигнат идеологически очертаните места на истината и блаженството.

Антагонисти на ценността. Създава се цял спектър от образи на идеологическите чужденци. Това са “бившите” хора на царска България, морално подозрителните, поклонниците на западните моди, еснафите, политическите опоненти, целият “свят на капитала”.

Възможности/невъзможности на общуването. Разбирателството е възможно като споделяне и загрижено обсъждане на социалистическите ценности. За враговете остават презрението, отхвърлянето, оборването. Появяват се и носталгични версии за истинското общуване в лоното на единния митологичен свят на старината.

Теза за реалността. Реалността е в развитие, което може и трябва да се контролира от идеологическия разум. Могат да ѝ се предписват идеологически посоки. Реалността е просто доказателство към идеологическите тези.

Основни автори, които можем да свържем с тази ситуация са: Димитър Талев, Димитър Димов, Емилиян Станев, Георги Караславов, Йордан Радичков, Ивайло Петров и др.

Посттоталитарната ситуация.

Националната литература постепенно губи обществената си значимост. Причините най-общо са следните - слаб държавен ангажимент към проблемите на културата и литературата, нахлуване на мощна преводна масова продукция, цялостно изгубване престижа на книгата като културен факт и пазарен продукт. Литературният живот се плурализира - за сметка на централизирания и силно идеологизиран писателски съюз от тоталитарния период. Консервативна идеологическа тенденция в литературата – охранява ценностите на близкото минало. Постмодерни търсения – роля на пародията, цитатността, пастиша и пр.

Теза за реалността: Няма единна реалност, която да се подчинява на някакви основополагащи социални и морални принципи. Реалността е разпокъсана, неразбираема, лишена от единен хомогенизиращ принцип. Внушения за разпад на обществото, на отделните социални структури. Апокалиптични и гротескови версии за тоталитарния и посттоталитарния свят. Трудно е да се намерят алтернативни възможности за единно преживяване на света и за осмисляне на съществуването. Домът, семейството, самият индивидуален “аз” са празни конструкции, невъзможни места на спасението. Човекът е по принцип маргинален, изключен от света.

Примери: Романът на Йордан Иванчев “Цветове на ужаса” – антиутопична визия за разпадането на обществото и за достигнатите предели на насилническите инстинкти. Романът на

Мария Станкова “Искам го мъртъв”, обозначен като “нероман” – пример за невъзможността от нормални човешки отношения в едно “ненормално” общество. Пиесата “Избитите обитатели”, както поезията и фрагментите на Иван Станев, театрален режисьор. Критиката определя текстовете му като “гримаси на литературни произведения”. Фрагментарно, провокативно писане, изваждащо на показ абсурда на човешкото общуване. Георги Господинов – “Естествен роман”, определен като “фасетъчен” – роман за проваления живот, който с нищо не може да бъде осмислен. Животът като опит за колекциониране на чужди истории и за невъзможността да се “сглоби” автентична лична история. Сборникът на Деян Енев “Клането на петела” – иронично рубрикация на творбите – “разкази за убийства”, “екзотични очерци”, “обикновени истории”, “порнографски балади”. Те иронизират жанровите конвенции и представят абсурдите на съществуването. Пример - разказът “Наемен убиец” – убиец, който накрая е “нает” да убие самия себе си. Сборникът “Късен сецесион” на Емил Андреев – разкази за битовият живот като примирение и безсмислие. Невъзможност за автентичност на чувствата – човекът живее примирен в навика и баналността.

Във всички тези творби в различни варианти – открито или скрито - присъства тезата за насилието като фундаментална характеристика на света и на човешкото.

Металитературните нагласи като важен белег на литературата от този период. Използват се различни жанрови, тематични и сюжетни препратки към вече съществуващи творби. Литературният канон много често е поле за дискредитиране. Високите теми и мотиви са иронично преобърнати. Оголване на литературната похватност.

Примери: Сборниците на Людмил Станев “Неприятният татарин”, “Ненакърнимо”, “Няма такава книга”. Пародиране на стилове и мотиви от българската и световната литература “a la” Реймон Кьоно. Пародийно преосмисляне на традицията в колективния сборник “българска хрестоматия”. Също така и в поезията на Ани Илков – “Етимологика”, “Изворът на

гроздохубавите”, “Зверовете на Август”, на Георги Господинов – “Черештата на един народ”, на Пламен Дойнов – “Висящите градини на България”. Есетата на Златомир Златанов от сборника “Езикът и неговата сянка” свързват литературна традиция и актуална действителност. Те главоломно сближават аспекти от българската политическа и културна ситуация с текстове и тези на Хайдегер, на Джойс и др.

“Женското” писане – разглеждано в контекста на традиционните бунтове срещу “делника” на традицията и на феминистката критика и практика. Женското писане е осмисляно преди всичко като манифестация на различна позиция в перспективата на един “мъжки” свят”.

В традиционния си вид то е бунт срещу патриархалните поведенчески и ценностни модели. Изразява се в радикални жестове срещу правото на личен избор и срещу зависимостта от властовите структури на “мъжкия” свят. Отстоява се идеята за специфично “женските” начини да се преживява света. Освобождаване на езиковото поведение, търсене на провокативни ефекти, ирония над социалните маски и над принудителните идентификации. Най-скритите желания, изглеждащите недостъпни зони на интимността, влизат в полето на езиковата изява, на радикалните речеви жестове.

Примери: Стихосбирките на Виргиния Захаријева – “Кадрил късно следобед”, на Кристин Димитрова – “Образ под образа”, “Поправка за талисмани”. Стихотворението “Възможности” – за желанието да се избяга от света на ясните идентификации като се напусне кожата – по логиката на идиома “излизам от кожата си”. Стихотворението иронизира абсурда на инерцията във всекидневното поведение.

Женското писане като заемане на интелектуално-срудитска позиция. Културните кодове и популярните литературни сюжети стават основа на преживяването и преосмислянето на света. Рефлексията на интелекта застава срещу традицията на “импулсивното”, “сетивното”, “сърдечното”, което създава набор

от определени семпли идентификационни схеми /според Милена Кирова/.

Примери: Стихосбирките на Миглена Николчина – “Асимволия”, на Амелия Личева – “Втората вавилонска библиотека”. Романът на Емилия Дворянова “Passion или смъртта на Алиса”.